

SOCIJALNI IDENTITETI MLADIH NA ZAPADNOM BALKANU

Tijana Karić

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Iako su filozofi prosvetiteljstva smatrali, kako autori navode u predgovoru, da će se koncept etniciteta s vremenom izgubiti, na Balkanu je zasićenost ovom socijalnom kategorijom toliko jaka, da je dovodila i dovodi i dalje do otvorenih međugrupnih konflikata koji sa sobom nose ozbiljne posledice – ovim autori knjige *Oblikovanje socijalnih identiteta nakon nasilnih konflikata: mladi na Zapadnom Balkanu* (Shaping social identities after violent conflict – Youth in the Western Balkans, ur. Pratto, Žeželj, Maloku, Turjačanin i Branković, 2018) objašnjavaju razloge za planiranje i sprovođenje velikog istraživanja o socijalnim identitetima mladih na ovom području. Internacionalni tim sastavljen od dokazanih stručnjaka u oblasti političke psihologije, iz Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine i sa Kosova, obavio je sveobuhvatno i metodološki dobro potkovano istraživanje, koje je doprinelo razumevanju socijalnih identiteta mladih u (post)konfliktnim društvima Balkana.

Jedna od urednica knjige, prof. Felicia Pratto, u samom uvodu pravi kratak pregled pojma nacionalnog identiteta kroz istoriju, ukazujući zapravo na njegovu relativno kratku istoriju u odnosu na celokupan boravak čoveka na Zemlji. Iako je u ljudskoj prirodi oduvek da se deli u grupe i ponaša u skladu sa svojim socijalnim identitetima, ovaj *nacionalni* aspekt istog dodao je još jedan nivo složenosti. Socijalni identiteti značajno su povezani sa socijalnom kohezijom i međugrupnim konfliktima, pri čemu u uvodu urednica detaljnije objašnjava odnose između ovih koncepata kao korisnih za objašnjenje međugrupnih konflikata. U drugom poglavlju (autori Branković, Turjačanin i Maloku) napravljen je pregled dosadašnjih istraživanja nacionalnog, etničkog i religijskog identiteta na Zapadnom Balkanu i postavljen teorijski i praktični osnov za sprovođenje istraživanja čiji je produkt i ova knjiga. Oni navode brojna istraživanja u svetu i u regionu koja pokazuju da nacionalni i etnički identitet treba razlikovati, navodeći da je nacionalni identitet u regionu najbolje posmatrati kroz kulturno-etnički pristup, koji nacionalnost gleda kroz prizmu zajedničkog porekla, jezike i religije grupe. Ipak, u kasnijem potpoglavlju, u kom se govori o etničkom identitetu, čini se da autori primenjuju ranije navedenu definiciju nacionalnog identiteta sada kao definiciju etniciteta, dok će naciju u daljem tekstu smatrati političkom nacionalnom državom (*nation-state*) za koju je nacionalnost relevantan identitet. Izazovu postavljanja distinkcije između

ova dva koncepta teško je prići sa sigurne strane, s obzirom na to da su ih, kako su i sami autori naveli, istraživači u regionu često koristili naizmenično, a pod njima podrazumevajući često isti koncept. Međutim, navedena su i istraživanja koja su razlikovala ove fenomene, te govorila o kompleksnosti socijalnog identiteta određene grupe (npr. u Makedoniji ili na Kosovu). Kako priča ne bi bila ni naizgled jednostavna, pojavljuje se još jedan od veoma zasićenih socijalnih identiteta – religijski, koji se u regionu pokazao kao izuzetno značajan deo života i povezan sa etnicitetom. Naravno, sva tri navedena socijalna identiteta imaju različite uloge u većinskim i manjinskim grupama, i izraženi su u različitoj meri, te je posebno zanimljivo ispratiti razlike na uzorku iz ove četiri zemlje. U ovom se poglavlju autori osvrću i na karakteristike samog kontakta između grupa, osećaja bliskosti ili distance prema drugim grupama, etničkim stereotipima i identitete kao činioce međugrupnih odnosa.

U trećem poglavlju (autori Jovanović, Vladislavljević, Branković i Žeželj) autori opisuju metodološke aspekte sprovedenog istraživanja, veoma adekvatno obrazlažući multi-metodski pristup, odnosno potrebu za primenom kako kvantitativnih, tako i veoma izazovnih i korisnih kvalitativnih metoda. Temeljno istraživanje podrazumevalo je upitničko ispitivanje praćeno dobro isplaniranim fokus grupama i pažljivo odabranim studijama slučaja. Prigodan uzorak je činilo 767 mladih uzrasta 20-30 godina iz osam gradova u ranije navedenim zemljama. Gradovi su birani tako da odslikavaju državnu i lokalnu većinu, odnosno po jedan grad iz svake zemlje naseljen je i državnom i lokalnom većinom (npr. Sarajevo, gde su Bošnjaci i državna i lokalna većina), a drugi gradovi iz kojih su regrutovani ispitanici su u svojim zemljama predstavljali državnu manjinu, ali lokalnu većinu (npr. Novi Pazar, gde su Srbi državna većina, ali su lokalna manjina). Instrument koji je činio kvantitativni deo istraživanja sadržao je varijable identifikacije sa socijalnim grupama, učestalosti i kvaliteta kontakta sa pripadnicima druge grupe i varijable poverenja u institucije. Mnogo složeniji i suštinski informativniji kvalitativni deo istraživanja podrazumevao je najpre fokus grupe, koje su imale za cilj da dublje ispituju odnose između tri socijalna identiteta (religijski, etnički i nacionalni) i da procene njihovo funkcionisanje unutar različitih socijalnih konteksta. Po jedna fokus grupa sprovedena je u svakom od 8 gradova, uzimajući u obzir pol, nivo obrazovanja i radni status ispitanika. Teme diskusije uključivale su strukturu socijalnih identiteta, njihovu rastegljivost, kontekstualne činioce, kompleksnost socijalnih identiteta i njene faktore, prilike za međugrupne kontakte i njihov kvalitet i na kraju propustljivost međugrupnih granica. Pored fokus grupa, kvalitativni deo istraživanja uključio je i studije slučaja sa ciljem da se pokaže kako različiti aspekti socijalnog identiteta oblikuju svakodnevni život osobe. Sprovedeno je osam studija slučaja sa ispitanicima iz manjinskih grupa, pri čemu su prikupljeni podaci putem intervjua, fotografija, relevantnih dokumenata, video zapisa jednog dana u životu ispitanika i na kraju samim osvrtnom na ceo proces od strane samog ispitanika. Metodološki bi se ovom istraživanju teško šta moglo zameriti, s obzirom na to da su uzeta u obzir kako prethodna istraživanja, tako i preporuke metodologa o primeni određenih metoda i tehnika, a pristup je sveobuhvatan i temeljan.

Četvrto poglavlje (Turjačanin, Dušanić, Lakić, Čehajić-Clancy i Pulić de Sanctis) predstavlja prikaz rezultata istraživanja na području Bosne i Hercegovine. Specifičan kontekst prikazan je u samom uvodu, i on čitaocu jasno opisuje kontekstualne aspekte u kom prikazane grupe (Srbi i Bošnjaci) vode suživot nakon teških konflikata 90-ih. Nakon pregleda ranijih istraživanja na temu kojom se i ovo bavi, a koji pokazuje da je značaj etničkog i religijskog identiteta u BiH izuzetno veliki, autori prilažu izvod rezultata na svom uzorku. Oni najpre pokazuju da se vrednovanje nacionalnog, etničkog i religijskog identiteta ne razlikuje značajno na celokupnom uzorku, međutim da postoje razlike između poduzoraka Bošnjaka i Srba. U fokus grupama pojavila se zanimljiva situacija – kada su dobili zadatak da slobodno odgovore na pitanje "Ko sam ja?", samo jedan od 15 ispitanika naveo je spontano religijski i etnički kao svoje sržne identitete. Međutim, kada su pitanjima usmereni na razmišljanje o ovim socijalnim identitetima, ispitanici su izvestili o veoma velikom značaju pripadnosti svom narodu ili religijskoj grupi. Ovaj se osećaj pripadnosti javljao i/ili pojačavao u situacijama kada je salijentnost etničkog/religijskog identiteta bila visoka, npr. u kontaktu sa pripadnicima drugih grupa, na sportskim takmičenjima i sl. U nastavku poglavlja, autori govore o moderatorskoj ulozi statusa manjine/većine u odnosu na nacionalni, etnički i religijski identitet. Potpoglavlje u kom se govori o statusu državne manjine, autori počinju još jednom opisujući ranije predstavljene rezultate o važnosti svakog od tri identiteta, zatim dopunjavaju prikazima iz fokus grupa i na kraju objašnjavaju zašto se Srbi u BiH manje identifikuju sa državom (nacijom) nego Bošnjaci. Čini se da su ovde prikazane jednostavne razlike između manjine i većine bez osvrta na moderatorsku ulogu statusa koja je naglašena u podnaslovu, ali i ne čudi jer je pitanje koju tačno vezu bi ova varijabla trebalo da moderira. Autori dalje govore da nema efekata državnog i lokalnog statusa manjine/većine ni na jedan od tri socijalna identiteta, ali ukazuju na potrebu da se istraže tendencije u vrednovanju nacionalnog identiteta od strane "duple manjine" (državna i lokalna) kao važnijeg nego od strane lokalne većine. Rezultati o izraženosti socijalnog identiteta pokazuju ono što je i u većini prethodnih istraživanja pronađeno – oko 92% i Bošnjaka i Srba se identifikuje sa svojom religijom (islamom, odnosno pravoslavljem). Poglavlje o prikazu rezultata istraživanja u BiH autori završavaju objašnjenjem grupnog esencijalizma kao konstrukta koji bi mogao da objasni nacionalni, etnički i religijski identitet mladih u ovoj zemlji. Kako se pokazalo, primordijalistička uverenja su se pokazala značajno povezanim sa sva tri identiteta, a jedina značajna razlika u povezanosti jeste povezanost sa nacionalnim identitetom kod Bošnjaka, ali ne i kod Srba. U zaključku ovog poglavlja, autori sumiraju sve ranije prikazane rezultate; međutim, izvođe zaključak da "je za bošnjačke ispitanike iz Sarajeva identitet muslimana jedan od najdominantnijih socijalnih identiteta", pri čemu se to ne može zaključiti iz prikazanih rezultata. Ipak, navodi iz fokus grupa ne govore nedvosmisleno u prilog ovom zaključku, već o odnosu između etničkog i religijskog identiteta, pa se postavlja pitanje na osnovu čega je ovaj zaključak izveden. Takođe, pokazano je da je Bošnjacima (i Srbima) najvažnije što su deo porodice, svog kruga prijatelja i grada iz kog dolaze, a da su nacionalni, etnički i religijski identitet tek umereno značajni, te ni kvantitativni pokazatelji ne govore u prilog ovom zaključku. Može se takođe primetiti nedostatak drugih dostupnih podataka, koji bi upotpunili ovu sliku i

doprineli objašnjenjima značaja ispitivanih socijalnih identiteta. Ovde se konkretno misli na sve ostale prikupljene podatke (studije slučaja, podaci o kontaktu sa drugom grupom itd.) koji nisu uopšte prikazani u ovom poglavlju, što je na štetu prikazanog istraživanja i ostavlja čitaoce u čežnji za dodatnim informacijama.

U petom poglavlju (Jovanović i Pavlović) prikazani su rezultati prikupljeni na uzorku iz Srbije, tačnije iz Beograda, kao grada sa odlikama dvostruke većine, i Novog Pazara, gde Bošnjaci imaju status lokalne većine. Prikaz počinje rezultatima sa fokus grupa, koji su slični ranije opisanim u BiH. Naime, iako su se odgovori na pitanje "Ko sam ja?" dominantno odnosili na lične karakteristike, nekoliko socijalnih kategorija se pojavilo, ali nijedna koja se tiče religijskog, nacionalnog ili etničkog. Od onih koji su ispitivani i upitničkom metodom, spontano su se javili pripadnost porodici i krugu prijatelja. Tri identiteta od najvećeg značaja za ovo istraživanje pojavila su se kasnije tokom fokus grupa, ali su ispitanici i dalje imali tendenciju da sebe kategorišu kao pripadnike neke inkluzivnije grupe. Autorke su ovo objasnile postulatom distinktivnosti, koji govori da su ova tri identiteta bila manje zasićena jer su grupe bile etnički, religijski i nacionalno homogene, te su na površinu isplivale neke druge karakteristike po kojima osobe smatraju da se razlikuju od drugih. Kao i u BiH, ispitanici u Srbiji su najveću važnost pridali pripadnosti porodici i prijateljima, a svim ostalim socijalnim kategorijama umerenu. Međutim, razlike na poduzorcima pokazuju da se Bošnjaci u Srbiji više identifikuju sa religijom, polom i porodicom od Srba, ali i sa evropskim identitetom, što autorke objašnjavaju viđenjem EU kao multikulturalne sredine koja omogućava očuvanje ljudskih prava (manjina). Većinska grupa, Srbi, očekivano se snažnije identifikovala sa zemljom u kojoj žive od Bošnjaka. Nijedna od dve grupe nije se u velikom meri identifikovala sa regionom, tj. Balkanom. Autorke ove rezultate diskutuju u svetlu opreznosti pri kreiranju nadređenih identiteta, za koje se smatra da treba da dovedu do smanjenja međugrupnih konflikata. Situacija nije crno-bela, i treba ispitati dodatne uslove za ostvarenje nadređenog identiteta kao sredstva za unapređenje međugrupnih odnosa. U nastavku poglavlja, autorke nam predstavljaju rezultate koje bi bilo zanimljivo videti i u poglavlju o situaciji u BiH, koji se odnose na socijalnu distancu između grupa. Podaci dobijeni Bogardusovom skalom potkrepljeni su navodima iz fokus grupa i studija slučaja, a odnose se na preferenciju sopstvene grupe kada su u pitanju bliski odnosi, i povlačenje granica kao posledica socijalnih normi. Nakon toga, autorke se ponovo vraćaju na značaj nadređene kategorije za prevazilaženje granica između grupa, ali ovog puta jer su sami ispitanici u kvalitativnom delu istraživanja naveli rekategorizaciju kao jedan od moćnih i značajnih metoda za ove svrhe. Na ovom mestu prikazani su i podaci o intenzitetu i kvalitetu kontakta sa pripadnicima druge grupe, gde je pokazano da su kontakti relativno retki (i da su pripadnici manjinske grupe češće u kontaktu sa većinskom), ali visokog kvaliteta. Takođe su i sami ispitanici u fokus grupama prepoznali značaj kontakta za smanjenje predrasuda i unapređenje međugrupnih odnosa. Pored kontakta, ispitanici su naveli obrazovanje i medije kao agense povećanja propustljivosti granica između grupa. Na samom kraju poglavlja, autorke navode nekoliko prepreka redefinisaju grupnih granica koje su takođe proizašle iz rezultata ovog istraživanja, a koje se uglavnom odnose na nepoverenje u institucije i političke sisteme. Predlog za prevazilaženje granica jeste lični i pojedinačni angažman mladih na zajedničkim projektima, koji će

za nuspojavu imati redefinisane socijalnih identiteta. U ovom poglavlju prikazani su detaljnije rezultati istraživanja nego u prethodnom, te su samim tim i obuhvatniji i zaključci koji se mogu izvesti su precizniji.

Šesto poglavlje knjige (Maloku, Kelmendi, Vladisavljević) koje prikazuje rezultate istraživanja na Kosovu zapravo pruža značajan doprinos razumevanju ovih socijalno-psiholoških fenomena u ovom kontekstu u kom su oni do sada bili veoma malo istraženi. Kosovo se nalazi u specifičnoj situaciji: nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti od Srbije 2008. vodi desetogodišnju borbu na međunarodnom nivou kako bi bilo priznato kao nezavisna država od zemalja članica UN. U međuvremenu, konflikti i tenzije sa Srbijom se nastavljaju i prisustvo stalne krize je nešto sa čim se stanovnici Kosova nose na svakodnevnom nivou. Osim toga, Kosovo je specifično i po uzrastu nacije, pri čemu je više od 60% mladih od 35 godina, što ovu zemlju svrstava među najmlađe zemlje Evrope, dok 93% procenta stanovništva čine Kosovski Albanci. Tenzije između Srba i Albanaca na Kosovu ukorenjene su u polaganju prava na teritoriju, pri čemu i jedni i drugi smatraju da imaju istorijske razloge zbog kojih bi zemlja trebalo da "pripadne" baš njima. Autori na ovom mestu objašnjavaju i razlike u jeziku i religiji i daju kratak prikaz malobrojnih ranijih istraživanja na ovom prostoru. Oni prepoznaju nadređeni kosovski identitet kao mogućnost za pomirenje suprotstavljenih strana i prevazilaženje konflikta između grupa. Međutim, čini se da ni Albanci ni Srbi ne vide kosovski kao prihvatljivu formu identiteta: Albancima je on samo jedan oblik albanskog identiteta, dok je Srbima praktično neprihvatljiv. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da se Albanci u proseku identifikuju snažnije sa svim ispitivanim identitetima, pri čemu značajne razlike postoje kada su u pitanju nacionalni, etnički, religijski, ali i evropski i rodni identitet. Za razliku od rezultata u BiH i Srbiji, Albanci na Kosovu najviše se identifikuju sa porodicom i zemljom u kojoj žive, a zatim i krugom prijatelja, religijom i etnicitetom. Da podsetimo, rezultati prikazani u ovoj knjizi a koji se odnose na uzorke iz BiH i Srbije pokazuju da se u tim zemljama ispitanici tek umereno identifikuju sa ovim identitetima. Zanimljivo je i to da su se Albanci snažnije identifikovali sa evropskim, a Srbi sa balkanskim identitetom. Kada je u pitanju etnički identitet, očekivano su se obe grupe snažno identifikovale sa svojim etnicitetom, pri čemu i u ovom uzorku primordijalistička uverenja prevladavaju. Međutim, postoji u određenoj meri neočekivana jačina povezanosti etničkog i religijskog identiteta kod Albanaca, gde je ona znatno manja nego povezanost ova dva identiteta kod Srba. Kada su u pitanju međugrupne granice, autori zaključuju iz rezultata da su one praktično nepropustljive, da postoji izrazita nespремnost obe grupe da prime članove druge grupe u svoju i da je kontakt redak i obeležen negativnim emocijama. U ovom poglavlju su zaključci iz studija slučaja izneseni u najvećoj meri, međutim, rekla bih, na veliku žalost čitalaca nedovoljno detaljno. Na samom kraju poglavlja, između ostalog autori (dodala bih – optimistično) zaključuju da su rezultati pokazali da novi nadređeni kosovski identitet može da bude poveznica za ove dve etničke grupe ukoliko se predstavi kao inkluzivniji i kompleksniji. Ovaj su zaključak, verujem, izvukli sa veoma velikim oprezom, jer rezultati ovog istraživanja zapravo ne mogu nedvosmisleno na to da ukažu, s obzirom da je pokazano da je kosovski identitet za

Srbe skoro pa neprihvatljiv, a da ga Albanci, iako prihvatljivim, smatraju nametnutim.

U narednom poglavlju (Pajaziti, Blaževska-Stoilkovska, Fritzhand, Rustemi i Qose) na scenu stupa Makedonija i prikaz još jednog specifičnog konteksta. Naime, nakon proglašenja nezavisnosti Makedonije 1991, tenzije između Makedonaca kao većinske i Albanaca kao manjinske grupe su rasle, što je dovelo do oružanih konflikata kojima je jedan od uzročnika nemogućnost integrisanja svih grupa u nadređeni makedonski identitet. Ipak, 2014. godine studenti svih etničkih grupa protestovali su protiv kontroverznog zakona o visokom obrazovanju, time pokazavši da "zajednički neprijatelj" može da ujedini grupe prethodno u konfliktu ukoliko imaju zajednički interes. Rezultati istraživanja prikazanog u ovoj knjizi pokazali su da su etnički i religijski identitet kod Makedonaca nisko izraženi, a nacionalni umereno, dok su se albanski ispitanici snažno identifikovali sa etničkim i religijskim i nešto iznad proseka sa nacionalnim identitetom. Ono što je neobično u ovim rezultatima jeste da su se Albanci jače identifikovali sa nacionalnim identitetom nego Makedonci, što je u suprotnosti sa ranijim istraživanjima i teorijama koje ukazuju na to da će se većina nego manjina identifikovati sa nadređenim identitetom. Autori su pokušali putem nekoliko objašnjenja da daju smisao ovom rezultatu, međutim nijedna teorija ne deluje dovoljno čvrsta da podrži objašnjenje, što su autori i sami primetili i dali preporuke za dalja istraživanja na ovu temu. Takođe, izvodi iz fokus grupa ukazuju na to da se Albanci slabije identifikuju sa nacionalnim identitetom, što je u suprotnosti sa kvantitativnim podacima, te je potrebno uložiti dodatne napore da se ovaj fenomen bolje objasni. Prilikom samoidentifikacije tokom fokus grupa, Albanci su se spontano odredili članovima svoje etničke i religijske grupe, dok su Makedonci izvestili o tome da za njih etnički i religijski identitet nisu od posebne važnosti, te da su spremniji da menjaju državljanstvo. U fokus grupama su albanski ispitanici povlačili jasniju granicu između grupa od Makedonaca, dok kada je u pitanju kontakt obe grupe su izveštavale o relativno retkoj učestalosti kontakta (naročito u Skoplju), ali iznadprosečnom kvalitetu istog. Takođe, što su izraženiji etnički, religijski i nacionalni identitet kod Makedonaca, to je kvalitet kontakta lošiji, dok je ova veza kod Albanaca značajna samo kada je u pitanju etnički identitet. Od faktora koji doprinose granicama između grupa, ispitanici su prepoznali politiku, stereotipe i predrasude, različite sisteme vrednosti i kulturu i medije. U ovom poglavlju izostaje prikaz nekih od rezultata koji su prikupljeni u istraživanju, na primer studije slučaja, koje bi bilo posebno zanimljivo videti.

U poslednjem poglavlju (Žeželj i Pratto) koje je zamišljeno kao prikaz razlika između sve četiri zemlje i sumiranje rezultata u svetlu važnosti ovog istraživanja na Zapadnom Balkanu, kao i davanje smernica za prevazilaženje grupnih razlika, autorke se još jednom osvrću na teorijske i praktične razloge bavljenja socijalnim identitetima na ovim prostorima. Čini se da bi jedan deo poglavlja, naročito onaj koji se odnosi na metodološke aspekte studije i aspekte socijalnih identiteta i međugrupnih odnosa, bilo bolje ostaviti u prvom poglavlju, s obzirom da se sadržajno odlično uklapa baš u ono što je dobro opisano naslovom prvog poglavlja – postavljanje temelja (*Setting the Stage*) istraživanja. Ovde autorke sumiraju "narodske" koncepcije (lay conceptions) identiteta koje su se pojavile u ovom

istraživanju: obavezna pripadnost kategoriji, nepromenljivost identiteta i primordijalna uverenja o identitetima. One takođe zaključuju da nacionalni identitet, kao nadređeni, po teoriji treba da dovede do smanjenja međugrupnih razlika i konflikata, ali da se na Zapadnom Balkanu ni politički ni socijalni narativi ne čine kao podržavajući za ovu identitetsku odrednicu. Na samom kraju poglavlja, autorke daju smernice za napredak i prevazilaženje međugrupnih razlika, među koje uključuju definisanje nacionalnosti na osnovu jednog kriterijuma – gde je neko rođen, pre nego postojanje "*nacionalnosti druge klase*"; zatim dvojezično obrazovanje, način podučavanja istorije, redefinisane diverziteta kao snage pre nego slabosti, obrazovanje koje uključuje širi vremenski period kako bi se jasno pokazalo da nije samo jedna grupa agresor ili žrtva; autorke dalje predlažu ekskurzije u druge zemlje ili delove iste zemlje i organizovanje aktivnosti koje smanjuju salijentnost ispitivanih identiteta, poput muzičkih, umetničkih, sportskih itd.; na kraju autorke naglašavaju da bi unapređena ekonomska situacija pomogla smanjenju razlika između grupa, kao i da bi pre primene bilo koje od ovih mera trebalo sprovesti dodatno istraživanje i ispitati spremnost ljudi da u njima učestvuju.

Knjiga koja je ovde predstavljena zapravo je vredan izvor informacija o socijalnim identitetima i njihovom uticaju na odnose između grupa i prva velika i metodološki obuhvatna studija na ovim prostorima koja omogućava uvid u ove fenomene. Međutim, bilo bi višestruko korisno i zanimljivo videti rezultate koji ovde nisu prikazani, što je i glavna zamerka autorima, jer se povremeno čini da je količina izostavljenih podataka velika i poglavlja među sobom nisu usklađena po pitanju toga koji su rezultati prikazani. Posebno bi bilo zanimljivo čitati o studijama slučaja i uporediti kako se odražavanje ovih fenomena na svakodnevni život razlikuje u ispitivanim kontekstima, kao i videti detaljniji prikaz podataka prikupljenih fokus grupama. I pored toga, saradnja na sprovođenju jedne ovako velike i zahtevne studije jeste u određenoj meri presedan na našim prostorima i svakako primer koji treba slediti. Posebno je interesantno čitati o rezultatima sa Kosova, s obzirom na to da je to teritorija na kojoj socijalna psihologija tek dobija zamah i gde može puno doprineti razumevanju konteksta i međugrupnih odnosa u njemu. Takođe, dodatna poređenja *između samih zemalja* učesnica u istraživanju bi dodatno osvetlila situaciju i doprinela objašnjenju nekih rezultata u zavisnosti od konteksta. Čitaoci mogu druge rezultate projekta pod nazivom *Od inkluzivnih identiteta do inkluzivnih zajednica: Složenost socijalnih identiteta na Zapadnom Balkanu*, u okviru kog je istraživanje sprovedeno i ova knjiga nastala, da prate na internet stranici www.sibyouth.org.